فەلسەفە لە ڕوانگەی فەیلەسووفەکانەوە

د. میر عەبدول حسەین نەقیبزادە
لە فارسییەوە: ئیبراهیم ئیسماعیل پوور
(سەقز)

کە دەپرسین فەلسەفە چییە، وەڵامی جۆراوجۆر دەبیستین، وەڵامگەلێک وەکو فرەچەشن بوونی ڕوانگەی فەیلەسووفەکان، هەرچەند هەموو فەیلەسووفەکان ئەم پرسیارەیان نەهێناوەتە ئاراوە، بەڵام دەتوانین لە باسەکانیاندا وەڵامێک بۆ ئەم پرسیارە بدۆزینەوە.

کە بۆ سەرەتای فەلسەفە بگەڕێینەوە، دەبینین فەلسەفە حەز و هەوڵ و تێکۆشانە بۆ گەیشتن بە ناسین، بەبێ ئەوەی ئەم حەز و هەوڵ و تێکۆشانە ڕووی لە ئاقارێکی دیاری کراو بووبێت، یان سنوورێکی جیاوازی لەگەڵ ئەو شتەدا بووبێت کە دواتر ناوی عیرفان و دینمان لێ نا. نووسراوەی زانایانی هیند- واتە ئاپانیشادەکان- و قسەکانی لائوتسەی فەیلەسووفی چینی و سروودە ئاسمانییەکانی زەردەشت، نموونەی هەرە بەرچاوی ئەم تێکۆشانەن. هەموو ئەمانە لەو ڕوانگە قووڵەوە سەرچاوەیان گرتووە کە بە زمانی هەڵبەست و کورتە چیرۆک و ڕەمز و ڕازەوە دارێژراون و لە چەشنی وتەی کورتدا وێژراون، هەروەکو پێشتریش باسمان کرد، لێرەدا سنوورێکی ڕێکوپێک لە نێوان دین و عیرفان و فەلسەفەدا نابینین.

کە دەگەینە یۆنان، هەرچەندە چۆنیەتییەکان کەم تا کورتێک لە کاردان، بەڵام لەگەڵ جیاوازیشدا ڕووبەڕوو دەبینەوە. ئەگەر ڕوانینی ڕۆژهەڵات، زیاتر ڕوانینێک بێ بۆ دەروون و ئەوەی کە دەربارەی جیهان دەگوترێ لەسەر بنەمای ڕوانگە و تاقیکاری دەروونی و ئەم ناو و چەمکانەیە کە لەم چۆنیەتییە دەروونیانەوە سەرچاوە دەگرن، ڕوانینی یۆنانی دەرەکییە. هەر ئەو ڕوانینە دەرەکییەی کە وەدەستیان هێناوە، بە سەر هەموو هەستیدا دەکێشێ.

نیتشه

یەکەم کەسێ کە ئەم ڕەوتە دەگۆڕێ، واتە زیاتر لە هزر و بیرەکان دەپەرژێتە سەر چۆنیەتی تێڕامان و ئەندێشەکردن، سوقراتە. بەر لە سوقراتیش هزر و بیری قووڵمان هەیە، ئە و هزر و بیرانەی کە زیاتر ڕوانگەن. لە قاڵبی هەڵبەست و کورتە چیرۆکیشدا دەربڕینی تایبەتمان هەیە، بەڵام لە پرسیاری ڕێکوپێک و فام کراو بێ بەش بووین و پرسیاری فەلسەفە چییەش لە ئارادا نەبووە.

کە دەگەینە سوقرات ئاڵوگۆڕێکی مەزن دەبینین. سوقرات ڕای خۆی دەرنابڕێ، ئەندێشەش ئاراستە ناکات و بیر و بڕوایەکیش بەدی ناهێنێ، بەڵام پرسیار دەکات، ڕادەمێنێ و پرسیارەکانی بەشێوەیەک ئاراستە دەکات کە فیردەوسی گوتەنی لە ئەندێشە سەختەکاندا دەگونجێ. ئەوانەی کە لەسەر بیروڕاکان پێ دادەگرن، بە ئاسانی ناتوانن سوقرات بخەنە ڕیزی فەیلەسووفەکانەوە. هەر وەک ئاشکرایە سوقرات بۆ ئێمە بۆتە مەتەڵ، چونکە بە شێوەگەلی جۆراوجۆر وێنا کراوە، خەڵکانێکیش هەن کە بیروڕایەک دەخەنە پاڵ سوقرات و ئەو ئەندێشانەی کە ئەفلاتوون لە زمانی سوقراتەوە باسیان دەکات بە هی ئەوی دەزانن. هەروەها کەسانێکیش هەن کە پێیان وایە سوقراتێک لە ئارادا نەبووە و سوقرات دروستکراوی ئەفلاتوونە.

بۆچوونێکی تر- کە بەڕای من دروستترە- ئەوەیە کە ئێمە سوقراتێکی مێژووییمان هەیە کە چۆنیەتییەکەی لە کتێبەکانی ئەفلاتوون-کتێبەکانی سەرەتای نووسینی- دا هاتووە، هەروەها سوقراتێکیشمان هەیە کە ئیتر سوقرات نییە و ئەفلاتوونە، کە لە کتێبەکانی دواتری ئەفلاتووندا تووشی دەبین.

ئەو سوقراتەی کە لە کتێبە پێشووەکانی ئەفلاتووندا باسی لێ کراوە خۆی خەڵکی دەهەژێنێ و بیریان دەورووژێنێ و وەڵامی پرسیارەکانی خۆی ناداتەوە. ئەگەر بۆچوونی سێیەم قبووڵ بکەین و بڵێین فەیلەسووف ئەو کەسەیە کە لەسەر کارەکان و شتەکان بیروباوەڕ و ڕای ڕێکوپێک و تایبەتی هەیە، ئەوە ناتوانین سوقرات بە فەیلەسووف لە قەڵەم بدەین، بەڵام کە فەلسەفەیان بە سەرنجی ڕێکوپێک و قووڵ لەسەر کارەکان و شتەکان و ئەندێشەی قووڵ و بنەڕەتی پێناسە کرد، ئەوە سوقرات فەیلەسووفە، فەیلەسووفێک کە لە هەموو فەیلەسووفەکانی بەر لە خۆی و پاش خۆی جیاوازە، لەم پێناسەیەدا، فەیلەسووف بوون واتە، هەڵسانگاندن و ئەندێشەی قووڵ و لە هەر بنەڕەت و ئاکامی هەر ئەندێشەیەک ورد بوونەوە. ئەمە وێناکردنێکە لە فەلسەفە کە لەگەڵ سوقرات سەر هەڵدەدات.

کە بە ئەفلاتوون دەگەین، ئەو دوو چۆنیەتییە-واتە ڕوانین و هەڵسەنگاندن ئاوێتە دەبن. شیاوی باسە کە ئەفلاتوون هەموو کتێبەکانی خۆی بەشێوەی وتوویژ دەنووسێ و لە کتێبی سووفیستدا دەڵێ: بیرکردنەوە، وتوویژی بێ دەنگ و خامۆشی ڕەوانە لەگەڵ خود. ئەمە نیشانەی ئەوەیە کە وتوویژی سوقراتیانە بۆ ئەو، هەمان بیرکردنەوەیە و هەمان ئەندێشەیە. فەلسەفە لە لای ئەفلاتوون لە ڕاستیدا دیالکتیکە، واتە دیالکتیک لە هەنگاوی یەکەمدا بیرکردنەوەیە و پاشان لە ڕاستیدا فەلسەفەیە. تائێستا زۆر سەرنج نەدراوەتە سەر ئەوەی کە ئەفلاتوون فەلسەفە بە دیالکتیک ناو دەبات. نەک هەر بەر هەڵستکارانی ئەفلاتوون، بەڵکو لایەنگرانیشی نەپەرژاونەتە سەر ئەم سەرنجە، واتە لایەنگرانی ئەفلاتوون لە فەلسەفەکەیدا، ڕاوبۆچوون و ئەندێشە جۆراوجۆرەکانی دەبینن و وەریدەگرن و بەدوایدا دەچن، بەڵام باس لەوە ناکەن کە ئەو جەختی لەسەر دیالکتیک کردۆتەوە و ئەمە بە گومانی من چاوپۆشییەکی زۆر زەقە.

ڕەنگە بتوانین بڵێین کە ئەم چاوپۆشییە خەتایە و لە زەمانی ئەرستۆوە دەستی پێکردووە و تا هەنووکەش بەردەوامە. ئێستا بیستنی ناوی ئەفلاتوون بیرۆکەی ئیدەکان و ئەندێشەگەلی ئەخلاقی و سیاسی و هەموو ئەو شتانەی کە لەسەر میتافیزیک و زانستناسی گووتوبەتی، دێنێتەوە یاد، بەڵام سەرنج نادرێتە ئەو خاڵەی کە فەلسەفەی بە دیالکتیک هێناوەتە ئەژمار.

دیالکتیک بۆ ئەفلاتوون چ واتایەک دەبەخشێ؟ واتە گەڕان و جووڵە. واتە تێپەڕین لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی والاتر. گەڕانێک کە لە هیچ شوێنێک حەجمینی نییە، لەڕێدا مانەوەمان نیشانەی کۆتایی ڕێگا نییە، بەڵکو نیشانەی لەپێ کەوتوویمانە. کاتێ لە کتێبی پولیتیادا دەڕوانینە چیرۆکی ئەشکەوت، دەبینین کە ئەم گەڕانە لە ڕوو وەرگێڕان و ڕووتێکردندایە. ڕوو وەرگێڕان لە قۆناغێک و ڕووکردن لە پلە و پایەیەکی بەرزتر، تا ئەو جێیەی کە لە قۆناغێکدا سەقامگیر بێ. کە ئەم قۆناغە بۆ ئێمە دەبێتە حەقیقەت و بنەما. بەم جۆرە حەقیقەت، هەر وەکو هایدگەر لە ڕاڤەی ئەم چیرۆکەدا دەڵێت: هەر ئەو شتەیە کە لەم قۆناغەدا بەسەرماندا دەکرێتەوە، بەڵام ئەگەر هەورازتر بچین و لەم قۆناغە بەرزتر ببینەوە، لەو حەقیقەتە پاشگەز دەبینەوە کە پێشتر بە حەقیقەتمان دەزانی. هەر ئەمە دەری دەخات کە بۆچی ئەفلاتوون جاروبار ئەندێشەگەلێکی هێناوەتە ئاراوە، کە لەسەریەک بابەت نەتەنیا جیاوازن، بەڵکو ناکۆکیشن. بۆ وێنە دەتوانین ئاماژە بکەینە سەر بیرۆکەی ئەندێشە سەرەتاییەکانی لە کتێبی فدوندا. لەم کتێبەدا، سوقرات ئەم بیرۆکەیە بە ڕێکوپێکترین شێوە بەیان و جێگیر دەکات.. هەم دژبەران و هەم لایەنگرانی ئەفلاتوون، هەرچی لەسەر بیرۆکەی ئیدەکان دەیڵێن هەر ئەمەیە. واتە، ئەفلاتوون لەم قۆناغەدا چی هەڵسەنگاندووە، کردیانە بنەما و بە تەواویان زانی، بەڵام ئاشکرایە کە ئەفلاتوون لە کتێبەکانی دواتردا پرسیاری تازەتری هێناوەتە ئاراوە. ئەم پرسیار و ڕەخنەگرتنانە بە جۆرێکن کە خوێنەر تووشی سەرسوڕمان دەکەن. لە کتێبی پارمەنیدا بە جۆرێک هێرش دەکاتە سەر بیرۆکەی ئیدەکانی خۆی، وەکو ئەوەی کە کەسێکی تر ئەم بیرۆکانەی هێنابێتە ئاراوە و کۆمەڵێ پرسیار دەورووژێنێ، کە دەبنە مەتەڵ و وەڵامیشیان ناداتەوە.

نموونەیەکی تر، قسەکانی ئەون لەسەر خودا. لەلایەکەوە بە پێی میتۆلۆژی یۆنانی دەجووڵێتەوە و هەموو کات لە خوداکان دەدوێ و تەنانەت هەر لە کتێبی پولیتیادا، هێرش دەکاتە سەر هۆمەر، لەبەر ئەوەی بە بڕوای ئەو، بە قسەکانی خۆی بنەمای دین وێران دەکات. ئەفلاتوون دەڵێ: هۆمەر بەو شتانەی، کە دەیخاتە پاڵ خوداکان، هەوڵ بۆ لە نێو بردنی دین و مۆراڵ دەدات. کە بە سەرنجەوە بۆ چیرۆکی ئەشکەوت بڕوانین و لەو ڕاڤەیە وردبینەوە، کە ئەفلاتوون بۆ ئەو چیرۆکە کردوویەتی، دەبینین بە جۆرێک لە چاکە دواوە، کە لە والاترین واتایدا، هەمان خودایە.

بەم جۆرە لەگەڵ ئەم پرسیارە ڕووبەروو دەبینەوە کە، ئاخۆ بۆچوونی ئەو لەسەر خودا لەو بەشانەدایە، کە لەسەر خودا دەدوێ؟ یان لەو بەشانەدایە کە ئیدەی چاک بەبنەمای هەر جۆرە بوون و زاتێک دەزانێ؟ بەڵام بەسەرنجدان بە زاتی دیالکتیک، دەتوانین لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا بڵێین: ئەفلاتوون لە شوێنێکدا حەقیقەتێک دەبینێ و تێپەڕ دەبێت، لە شوێنێکی بالاتر ئەو حەقیقەتە ڕووناکتر و بەشێوەیەکی مەزنتر دەبینێ.

بەم جۆرە،لەگەڵ ئەم پرسیارەدا ڕووبە ڕوو دەبینەوە کە، ئاخۆ بۆچوونی ئەو لەسەر خودا لەو بەشانەدایە، کە لە دین و خوداکان دەدوێ؟ یان لەو بەشەدایە، کە ئیدەی چاک بە بنەمای هەر جۆرە بوون و زاتێک دەزانێ ؟بەڵام بەسەرنجدان بە زاتی دیالکتیک دەتوانین لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا بڵێین: ئەفلاتوون لەشوێنێکدا حەقیقەتێک دەبینێ و بەلایدا تێدەپەڕێ و لەشوێنێکی بالاتردا، هەمان حەقیقەت ڕووناکتر و مەزنتر دەبینێ.

بەم جۆرە، دەتوانێ حاڵەتی یەکەم بە هەڵە بزانێ، بەڵام ئەو کارە ناکات، چونکە مرۆڤەکان دەتوانن لەئاستە جیاوازەکاندا لەسەر یەک ڕێگا بن. هەر لەبەر ئەوەیە، کە ئەفلاتوون بە بەرزترین لووتکەی فەلسەفی و عیرفانی دەگات، هیچ کات دژ بە ئایینی یۆنان ناوەستێ و تەنانەت وەکو گوتمان ڕێزیشی لێ دەگرێ.

بەم شێوەیە، وەرگرتنی مانای ئەم چۆنیەتییە تەنیا ئەو کاتە مسۆگەر دەبێت، کە سەرنج بدەینە ئەو خاڵەی، کە فەلسەفە بۆ ئەفلاتوون دەزگایەکی داخراو و نەگۆڕ و کۆتایی پێ هاتوو نییە، بەڵکو گەڕان و ڕوانینە،

ئەفلاتوون

گەڕانێک کە نەتەنیا بۆ مرۆڤە جیاوازەکان جیاوازە، بەڵکو بۆ تاکەکەسێکیش لە ساتە جۆراوجۆرەکاندا، جیاواز دەبێت.بە کورتی جەختی ئەفلاتوون لەسەر دیالکتیک بۆ بە فەلسەفە کردنە، نەوەک فەلسەفە. واتە شرۆڤەگەلی جیاواز کە لە دەزگایەکی ئەندێشەدا بەیەکەوە پێوەندییان هەیە. یەکێ لەو نموونانەی کە ئەفلاتوون بۆ دیالکتیک دەیهێنێتەوە، دیالکتیکی جوانییەکە لە کتێبی میوانی، بەشێوەی فێرکردنێکە کە یەکێک لە ژنانی پەرستگەیەک-دیوتیما- بە سوقراتی دەدا. خودی جوانی، چەمک نییە و هەر لەبەر ئەوەیە کە جەختی ئەفلاتوون لەسەر وەرگرتنی جوانی- وەک نموونەیەک لە گەڕانێکی دیالکتیکی خۆی شاهیدی ئەوەیە کە ئەفلاتوون، دیالکتیک بەهاوتای فەلسەفە بە واتای دەزگایەکی تەنیا چەمکی و لۆژیکی نازانێ. بەم جۆرە لە ڕێی نامەی حەوتەمەوە- کە بۆ خزمانی دیونی دەنووسێ و دەڵێ: حەقیقەتی فەلسەفەی من ناگوترێ، ئەوە دەگەیەنێ کە لەگەڵ هەموو ئەو خاڵانەدا بە تەواوی هاوئاهەنگ و سازگارە.

کە دەگەینە ئەرستۆ فەلسەفە بەشێوەیەکی نوێ وێنا دەکەین. ئەرستۆ پیاوێکی لۆژیکییە. ئەو ڕێگایەی کە ئەو دەیگرێتەبەر، ڕێگای لێکدانەوەی چەمکییە. لە هەموو فەلسەفەی ئەفلاتووندا، کە دەڵێی بوونەوەرێکی زیندووە، چەند بەشێکی جیا دەکاتەوە، وەکو ئەوەی کە لە شکاوی (کالبد شکافی) بکات و لەم ڕێگایەوە بەو چەمکە جۆراوجۆرانە لە نەریتی فەلسەفە دەکات کە لە سەردەمی ئەوەوە تا ئێستا لەگەڵیدا ئاشنا بووین. ئەرستۆ پشتی بە بەڵگە هێنانەوە بەستووە، بەڵگەهێنانەوەی تاکی. واتە دیالکتیکێک کە دوو لایەنە و وتوویژە - تەنانەت کەسێک کە بەتەنیایی بیر دەکاتەوە، لە ڕوانگەی ئەفلاتوونەوە لەگەڵ خۆیدا وتوویژ دەکات - جێگای خۆی دەدا بە بەڵگەهێنانەوەی تاکەکەسی. ئەرستۆ لە واژەی دیالکتیک، تەنانەت بۆ ناونانی یەکێک لە جۆرەکانی بەڵگەهێنانەوە کەڵک وەردەگرێ. ئەفلاتوون لەهەر جێیەک کە بتوانێ بەزمانی لۆژیکی بدوێ، قسەی لۆژیکی دەکات، لەهەر جێیەک کە بتوانێ وەکو زانایەک بدوێ، وا دەکات. هەر بۆیە کە دەبینین کاتێ پەنا دەباتە بەر متیۆلۆژی، چیرۆک دەڵێ و دەڵێی خەریکی شیعر نووسینەوەیە، دەبێ ئەوە بزانین کە قسەکانی لەسەر بنەمایەکی تر و لەسەر خاڵگەلی جیاوازە.

لەم ڕوانگەیەوە هەر قسەیەک لە هەر ئاستێک، بەهەر زمانێک و بەهەر شێوەیەک ناتوانین بیێژین، بەڵام کە بە ئەرستۆ دەگەین، تەنیا لەگەڵ ئاستێکدا ڕووبەڕووین و ئەویش ئاستی فامە. هێندێ جار لەجیی فام، ئاوەز دەگوترێ، بەڵام کە بمانەوەی وردتر بدوێین، بەسەرنجدان بەو جیاکارییەی کە لەسەردەمی کانتدا هاتە ئاراوە و یاسپرێسیش جەختی لەسەر دەکاتەوە، دەشێ بڵێین: کاری ئەرستۆ لەنێو سنوورەکانی فامدایە و بەس. ئەو بەو چەمکە جیاجیانەوە سەرقاڵە کە لە ڕێی لێکدانەوەوە بەدەستی هێناون، ئەو چەمکانەی کە لە دەرگایەکی لۆژیکیدا بە یەکیانەوە دەبەستێ.

بەم جۆرە، بە هاتنی ئەرستۆ، فەلسەفە دەچێتە قۆناغێکی تازەوە. قۆناغێک کە بۆ زۆر کەس تەنیا بە قۆناغی فەلسەفە دێتە ئەژمار. لەم ڕوانگەیەوە، فەلسەفە واتە زانستی بەڵگەیی، واتە هەڵسەنگاندنی چەمکی، واتە سیستمی هزری، ئەمەش وێنەیەکە لە فەلسەفە کە ئەرستۆ دەیکێشێ. هەڵبەت ئەرستۆ ئەوەندە پابەندی لێکدانەوەیە کە ناپەرژێتە سەر دامەزراندنی نیزامێکی سیستماتیک، بەڵام بۆ هەموو فەیلەسووفە سیستم

سازەکان ڕچەشکێن بووە. کاریگەری ئەم شێوەیە تا ئەو ڕادەیەیە کە تەنانەت لایەنگرانی ئەفلاتوونیش ڕووی تێ دەکەن. واتە زۆر جار ئەندێشەکانی ئەفلاتوون بە زمان و شێوەی ئەرستۆ بەیان دەکرێن.

کە بە پلووتینوس دەگەین، لەگەڵ فەلسەفەیەک ئاشنا دەبین کە دەیەوێ فەلسەفەی یۆنانی ئاوێتەی ئایین و دینە ڕۆژهەڵاتییەکان بکات. ئەو لە ئەرستۆ و لە ڕەواقییەکان و دینەکانی ڕۆژهەڵات زۆر شتی هەڵگرتووە، بەڵام هەموو کات نیگای ڕوو بە ئەفلاتوون بووە و سەرنجی تایبەتی داوەتە ڕۆشنگەری فەلسەفەی ئەفلاتوون.

ئەندێشەی ئەفلاتوون کە پڕ و هەمەڕەهەندە، لە کاری پلووتینوسدا تەنیا بە ئاقاری عیرفاندا دەڕوات و لەو بوارەدا گەشە دەکات. هەرچەند عیرفان لەبیری ئەفلاتووندا بەزەقی خۆی دەنوێنێ، بەڵام ئەوە نابێتە هۆی ئەوەی کە فەیلەسوف نەمێنێتەوە، چونکە نە دەربڕینی ئاوەزمەندانە فەرامۆش دەکات و نە ئاستەنگەکانی مرۆڤ. پلووتینوس وا نییە، لە کاری ئەودا فەلسەفە و عیرفان ئاوێتە دەبن و تەنانەت ئایینیش لەم ئاوێتەبوونە بێ بەش نابێت، چونکە شناسایی بۆ ئەو ڕزگاریدەرە.

لە هەنگاوێکی تردا بە کەسانێک دەگەین کە ئایینیان قەبووڵ کردووە و دەیانەوێ فەلسەفە لەگەڵ ئایینەکەی خۆیاندا سازگار بکەن.

ئاگۆستینی قدیس پێی وایە کە لە نووسراوەکانی ئەفلاتووندا ئایەتەکانی ئینجیلی بەدی کردووە. واتە لەگەڵ ئەوەدا کە جەخت دەکاتەوە سەر ئیمان - ئەو خاڵە نوێ و گرینگەی کە پێشتر و بەتایبەت بۆ یۆنانییەکان لە ئارادا نەبوو - بەڵام ئەو بە هیچ جۆرێک ئیمان لەگەڵ ڕوانینی ئاوەزمەندانە بە سازگار نازانێ. ئەم تایبەتمەندییە لە کەسانی تریشدا بەدی دەکرێ و هەر ئەم سەرنجە تایبەتەی ئاگۆستین بۆ فەلسەفەی ئەفلاتوون و نوێ ئەفلاتوونییەکان لە تۆماس ئاکۆئیناسیشدا بۆ ئەرستۆ دەبینرێ و ئەو گەرەکیەتی باوەڕەئایینییەکان لە دەزگایەکی عەقڵانی سەرچاوەگرتوو لە چەمکەکانی ئەرستۆدا ڕێک بخاتەوە.

بۆ فەیلەسوفە موسڵمانەکانیش هەر وایە، بۆ ئەوانیش ئەو شتەی کە وەک فەلسەفە، یان حیکمەت ناوی لێدەبرێ، تەنیا بە باوەڕە بنەڕەتییەکانی ئایینەوە ناوەستێ و خاڵە گرینگەکانی عیرفانیش لەخۆ دەگرێ.

هەر لەم سۆنگەوەیە کە فەلسەفە بە ڕێگایەک دەزانن کە مرۆڤ بەرەو ناسینی زاتی هەستی و کامڵ بوونی مەعنەوی دەبات، هەر بۆیە ئەفلاتوون بەفەلسەفەکردنی، بەوەکو خودا لێهاتن دێنێتە ئەژمار، ئەمانەش لە وێچوون لە خودا دەدوێن. هەر بەم هۆیەیە کە فەیلەسووفانێکی وەکو فارابی و ئەبوعەلی سینا بە مەشایی واتە ڕێڕەوانی ئەرستۆ ناو دەبرێن، بەڵام کاتێ کە بە وردی دەڕوانین، دەبینین کە ئەم فەیلەسوفانە لەگەڵ ئەرستۆدا جیاوازیان زۆرە. ڕەنگە بنەڕەتی ئەم چۆنیەتییە، جیا لە هۆکارە مێژووییەکان(واتە ئەوەی کە ئەمانە لە چاوی نوێ ئەفلاتوونییەکانەوە دەڕواننە ئەرستۆ، کتێبی ئۆسۆلۆجیا کە چەند بەشێک لە کتێبی ئەنئادپلوتینووسە بە هی ئەرستۆی دەزانن) ئەمەیە کە سروشتی ئەم فەیلەسووفانە لەگەڵ چۆنیەتییەکانی عیرفانی و ڕۆژهەڵاتی کە لە سەرچاوە کارییەکانی پلوتینوسە، لەبنەڕەتدا خزمایەتییان هەیە. ئەم خاڵە لە حیکمەتی ئیشراقدا ئاشکراترە: ئەو حیکمەتەی کە بەوتەی سوهرەوەردی ئاکامێکە لە بەهرەی خوداوەندی و بەهرەی ڕوحی پیرۆز، ئەو بەهرەیەی کە سەرەتا بیری ڕۆشنبیرانی ڕۆژهەڵاتی ڕۆشن کردەوە، ڕۆشنبیرانێکی وەکو زەردەشت، بەڵام لەگەڵ ئەوەی کە بنەڕەتی ئەندێشەی سوهرەوەردی لەسەر وەرگرتنی زەوقی و ڕوانینی مەعنەوییە، شێوە بەیانی کتێبە سەرەکییەکەی واتە حیکمەتولئەشراق لەسەر هەمان ڕەوتی لۆژیکی ئەرستۆیە.

خاڵێکی شیاوی سەرنج ئەوەیە کە سەرەڕای نزیکی و وێکچوونی فەلسەفە و کەلام، فەیلەسووفە موسڵمانەکان- لانی کەم تا سەردەمی مەلاسەدرا - لە تێکەڵ کردنیان خۆ دەپارێزن و کەسێکی وەکو خواجە نەسیر کە هەم پسپۆری کەلامە و هەم فەیلەسووفی مەشاییە، لە کتێبی جیادا دەیانهێنێتە گۆڕێ. لە ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاستدا وا نییە، بەڵکو دەتوانین بڵێین کە ئەو شتەی کە لەو سەردەمەدا فەلسەفەی ناو لێدەنرا، زیاتر تیئۆلۆژی، یان زانستی کەلام بوو. ئەگەر فەیلەسووفێک، لەگەڵ فەلسەفە، ئەو باوەڕانە هاوئاهەنگ بکات کە لەسەر بنەڕەتی ئیمانن، ئاکامی کارەکەی دەبێتە فەلسەفە، بەڵام ئەگەر تەنیا فەلسەفە بخرێتە خزمەت بیر و بڕوای مەزهەبییەوە و بەرگێکی فەلسەفی بە بەر ئەو بیر و بڕوایانەدا بکات، ئەوە لە

ڕاستیدا فەلسەفە نییە. ئەم چۆنیەتییە کە لە ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاستدا بە زەقی ئاشکرایە، هەر بۆیە ئەوەی کە لەو سەردەمەدا بە ناوی فەلسەفە ناوزەد کرا لە ڕاستیدا فەلسەفە نییە.

سەرنجدان بەم خاڵەیە کە هۆی ناڕازی بوونی کەسانێکی وەکو بیکن و دیکارتمان بۆ ڕوون دەبێتەوە. ئەم فەیلەسووفانە تێدەکۆشن تا فەلسەفە لەسەر بنەڕەتی خۆی، واتە ئاوەز بنیاد بنێنەوە. ئەم کەسانە وێناکردنێکی نوێ لە فەلسەفە بە ئێمە نابەخشن، بەڵکو ئەوەی کە لەبارەی فەلسەفەوە بە ئێمەی دەبەخشن، هەمان شتە کە ئەرستۆ گوتوویەتی. دەزانین کە ئەفلاتوون جیاوازییەکی بنەڕەتی لە نێوان زانست و فەلسەفەدا دانا. ئەرستۆ ئەم جیاوازییەی سڕییەوە. ئەفلاتوون دەڵێ فەلسەفە لەگەڵ دیالکتیک دەیەوێ پەی بە ناسینی جەوهەری کار و شتەکان بەرێت و خۆ لە هەر جۆرە گریمانە و تێز بنەمایەک ببوێرێ، ئەمە لە حاڵێکدایە کە هەر زانستێک لەسەر تێزبنەمایەک دامەزراوە. تێزبنەما واتە ئەو شتەی کە قەبووڵمان کردووە بە بێ ئەوەی کە جەوهەرەکەیمان ناسیبێت.

کە وابوو بەوتەی ئەفلاتوون لەنێوان تێکنە techne و دیالکتیک، یان زانست و فەلسەفەدا جیاوازی هەیە، بەڵام ئەرستۆ بەشێوەیەکی گشتی لە زانایی دواو بە بەشەکانی هزری و زانستی و پێکهێنەر دابەشی کرد. زانستی هزریشی بە بەشەکانی زانستی یەکەم (میتافیزیک)، زانستی بیرکاری و زانستی سروشتی دابەش کرد. ئەم چۆنیەتییە پاش ئەویش هەر بەردەوام بوو.

بەم جۆرە کە بە کەسانێکی وەکو دیکارت دەگەین لەگەڵ فەلسەفەیەکدا بەرەوڕوو دەبینەوە کە کەموزۆر لە ژێر نەخشی هەمان وێنەدایە کە ئەرستۆ پێیداوین. واتە پێکهاتەیەکی هزری کە خاوەنی بابەتگەلی جیاوازە، چونکە ئەرستۆ جیاوازی ڕاستییەکان بۆ جیاوازی بابەتەکانیان دەگێڕێتەوە. هەر زانستێک خاوەنی بابەتێکی تایبەتە و گرینگترین بەشی فەلسەفە واتە میتافیزیک (کە خۆی ناوی میتافیزیکی لێ نەنا، بەڵکو ناوی زانستی یەکەم و تەنانەت خواناسی لێنا) تاووتوی بوونە وەکو بوون.

لە قۆناغە تازەکاندا، یەکەم بیچمی نوێی فەلسەفە، لە کاری نوێنەرانی قۆناغی ڕۆشنگەریدا دەبینین. لە کاری ئەواندا، ئیتر فەلسەفە پێکهاتەیەکی میتافیزیکی نییە، بەڵکو بنەمای ئاگایی کۆمەڵایەتی و ئەو جۆرە ئاگاییەیە کە دەتوانێ پێشکەوتنی مرۆڤ دابین بکات. لەم ڕوانگەوە، بە فام، یان بە وتەی ئەوانە بە ئاوەز پشت دەبەسترێ و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی بە هورمی پێشکەوتن لە فام، لە بیرکردنەوەو ڕووناکبیری دایە. بەم جۆرە، کاری فەلسەفە هەمان ڕۆشنگەرییە. هەر بەم هۆیەوەیە کە نوێنەرانی قۆناغی ڕۆشنگەری بەتایبەت لە فەڕەنسا، ڕەهەندی میتافیزیکی فەلسەفە وەلا دەنێن و فەلسەفە بە وزەیەک دەزانن کە تیشک دەخاتە سەر ئەندێشەی مرۆڤەکان لەژێر نەخشی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا.

کە دەگەینە کانت، وێنەی فەلسەفە ئاڵوگۆڕی بەسەردا نایەت، واتە کانتیش لەهەمان چوارچێوەی بەجێماو لە ڕابردوو و سوننەتدا دەڕوانێتە فەلسەفە، بەڵام بە ناتەواوبوونی ئەو هەوڵانە دەزانێ کە لەو بوارەدا دراون. کانت ئەو ناتەواویانەی مرۆڤەکان زەق دەکاتەوە کە بەتەوێڵی دامەزراندنی پێکهاتەکانی خوازەی ناسیاری و بەیانی حەقیقەتەوەیە. هەر بەم هۆیەوەیە کە فەلسەفە بۆ ئەو زیاتر ڕەخنەگرتنە. لەگەڵ ئەوەی کە ڕەخنەگرتن تەنیا ڕەهەندی فەلسەفە نییە و بنەما و دەسپێکی فەلسەفەیە. لەسەر کارەکانی کانت دوو جۆر شرۆڤە هەیە کە لە ڕاست ناچن. یەکێک ئەوەیە کە کانتیان بەدژی میتافیزیک ناساندووە و وێنەیەکیان لە فەلسەفەی ئەو نواندووە کە گوایە ڕوانینێکی پۆزیتیویتی هەیە. وێنەیەکی تر ئەوەیە کە کانت فەلسەفە لە دوو بەشدا تاووتو دەکات، یەکیان ئەو بەشە لە فەلسەفەیە کە لە چوارچێوەی تیوریدایە و ئەوەی تریشی بەشی کردەوە و مۆڕاڵە و ئەوەی کە لە چوارچێوەی تیوریدا بۆی نەگونجاوە و نەیتوانیوە بیسەلمێنێ و حاشای لێ کردووە، لە چوارچێوەی کردەوە و مۆڕاڵدا سەلماندوویەتی، بەڵام هیچ کام لەم بەشانە لە دروست ناچن، چونکە کانت لە لایەکەوە میتافیزیک بە گراوی خۆی دەزانێ- گراوێک کە لوتفێکی پێ نەکردووە- لە لایەکی تریشەوە هەموو کات وەبیرمان دێنێتەوە کە وتەکانی ئەو لەسەر ئەندێشەگەلی وەکو نەمر مانەوەی ڕەوان و خودا لە ڕەخنەی عەقڵی بە کردەوەییدا «سەلماندن» نایەتە ئەژمار. خاڵێکی نوێ کە لە کارەکانی

کانتدا دەبینرێ ئەوەیە کە ئەو دوو چەمکی فەلسەفە لە یەک جیا دەکاتەوە. چەمکی قوتابخانە، یان زانستگایی و چەمکی جیهانی کە لە ڕاستیدا وەکو مرۆڤ لە چارەنووسی مرۆڤ دەڕوانێ. بەبۆچوونی کانت واتای قووڵی فەلسەفە لە چەمکە جیهانییەکەیدایە، چونکە فەلسەفەی زانستگایی پێوەندی پێویستی لەگەڵ جەوهەر و چارەنووسی مرۆڤدا نییە، ئەو بۆ جەخت کردنەوە لەسەر ئەم خاڵە دەڵێ، ئەگەر بزانم هەوڵەکانم یارمەتی مرۆڤ نادات تا ڕێگای خۆی باشتر بزانێ و لەم ڕێگایەدا هەنگاوەکانی بە دروستی هەڵبێنێتەوە، هەمووی بە بێهوودە دەزانم. لەم ڕوانگەیەوە، لە دەزگایەکی تۆکمەی عەقڵانی زانستگایی و قوتابخانەیی سارتر دەچێ و لایەنی گشتی بەخۆی دەگرێ، کەموزۆر بە هەمان شێوە کە فەیلەسووفەکانی قۆناغی ڕۆشنگەری وێنایان کردبوو بەم جیاوازییەوە کە ئەوانە ئەم تێڕوانین و وێناکردنەیان سادە گرتبوو و هەر لە ڕووپەڕدا مانەوە، کەچی کانت و ئەندێشەکانی لە قووڵایی ڕۆچوون. کانت زۆرجار کاری خۆی بە دەسپێکی فەلسەفە دێنێتە ئەژمار. ئەو فەیلەسووفانەی کە ئایدیالیزمی ئەڵمانیان وەدی هێنا واتە فیختە، شلینگ و بەتایبەت هیگڵ هاتنە سەر ئەو بڕیارەی کە ئەو فەلسەفە وەدی بێنن کە کانت لەسەریدا بوو.ئەمانە هەر چەند لەسەرەتادا خۆیان بەشوێنکەوتووانی کانت لە قەڵەم دا، بەڵام بنەڕەتیترین خاڵە فیکریەکانی کانتیان خستە پشت گوێ، یان حاشایان لێ کرد. کانت دەیویست ڕادەی توانایی شناسایی مرۆڤ ئاشکرا بکات، بەڵام کە دەڕوانینە هیگڵ، دەبینین ئەو شتەی کە لە پێش شتەکانی تردا دەیخاتە پشتگوێ، هەر ئەم ڕادە و سنووردار کردنەیە. ئەو تاڕادەیەک دەچێتە پێش کە تەنانەت سنوورێک لە نێوان مرۆڤ و خوا دانانێ. بۆ ئەو فەلسەفەناسینی ڕەهایە، زانست ڕەهایە، زانستێک هەیە کە فەیلەسووف دەیگاتێ و زانستێکیش هەیە کە لە خۆی ڕەها دەبێت. خاڵێکی نوێ کە لە هیگڵدا دەبینرێ ڕوانگەی مێژووییە کە لە کانت و پێشینیانی ئەودا نەبوو. بەلای هیگڵەوە هەموو شتێک لەبەر تیشکی گۆڕانکاری مێژوویدا دەبینرێ. خودی ئاوەز و زانست و فەلسەفەش لەبەر تیشکی ئەم گۆڕانکارییەدا دەبینرێن و فەلسەفە کەماڵی ئەم گۆڕانکارییەیە. فەلسەفە پێکهاتەیەکە کە لەودا، هەمووی«بوون» بە خۆناسینەوە دەگات.

شوێن دانەری هیگل مەزن بوو و دژکردەوەیەکی زۆری بەدوای خۆیدا هێنا. لەوانە دەتوانین ئاماژە بکەینە سەر دژکردەوەی مارکس کە دەڵێ هیگڵ ڕاستییەکانی خستۆتە لاوە و تەنیا خۆی بە سیستمێکی چەمکییەوە خەریک کردووە. ئەمە خاڵێکە کە بەر لە مارکس، شلینگ باسی لێ کردووە و گوتوویەتی فەلسەفەی هیگڵ نەرێنییە، چونکە لەگەڵ هەستیدا سەروکاری نییە و تەنیا لە کۆڕی چەمکەکاندا ماوەتەوە. بەلای مارکسەوە فەلسەفە ئەو بەشە لە ئاگاییە کە دەتوانێ بەشێوەی وزەیەکی کۆمەڵایەتی دەربێت. بە وتەی ئەو فەلسەفە وەک سەر وایە و پڕۆلیتاریا وەک دڵ. فەلسەفە بە پڕۆلیتاریا ڕۆشنگەری دەبەخشێ و لە دروست بوونی پێوەندییەک کە بەم شێوە دروست دەبێت، وزە وەردەگرێ. واتە وزەی فەلسەفە لە خەڵکەوەیە، یان لە زمانی هیگڵەوە لە پڕۆلیتاریاوەیە. بەم جۆرە سەرەڕای ئەوەی کە فەلسەفە لە ڕەوتی ئاڵوگۆڕە مێژووییەکانەوە وەدیهاتووە و لە ژێر نەخشە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانەوە سەری هەڵداوە، دەتوانێ لەسەر ئەم ژێرنەخشانەش کاریگەری هەبێت. هەر لەم ڕوانگەیەوە بوو کە وتە بەناوبانگەکەی گوت کە فەیلەسووفەکان هەمیشە ویستوویانە جیهان بناسن، بەڵام باسەکە لەسەر گۆڕانکاری پێکهێنان لەجیهاندایە. لەم ڕوانگەوە،فەلسەفە واتا بەرینەکەی خۆی لەدەست دەدات و سنووردار دەکرێت کە کەموزۆر هەمان شتی لێ دەردێت کە لە کاری فەیلەسووفانی قۆناغی ڕۆشنگەریدا دەبینرێ.

لە دژکردنەوەکانی تری کە ڕووبەڕووی پێکهاتەی هیگڵی بوونەوە دەتوانین ئاماژە بکەینە سەر کییرکگارد کە ڕێگایەکی گرتەبەر کە بە فەلسەفەی ئێگزیستانس(فەلسەفەی هەستی) گەیشت و لە لایەکی تریشەوە ئاماژە بە کاری ئەو فەیلەسووفانە بکەین کە کەموزۆر حاشایان لە فەلسەفە، یان بەشێکی زۆری کرد. بۆ وێنە، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمدا پێکهاتەی هیگڵی، شوێنەواری فەیلەسووفە ئینگلیزییەکانی وەکو بوزانکیت و براولی بە خۆیەوە بینی و لە ئینگلستاندا پەرەی سەند و کەسانێکی وەکو موور و ڕاسل لە دژکردەوە بەم جۆرە ئایدیالیزمەدا، بە ئەندێشەیەک گەیشتن کە لە ڕێی تێکدانەوەی چەمکەکانەوە، توانییان زۆر لە لێڵییەکانی

پێکهاتەگەلی ئایدیالیستی و میتافیزیکی بڕەوێننەوە. کەم، یان زۆر ئەم چۆنیەتییە لە کاری پێشڕەوانی پراگماتیزمدا دەبینین، بۆ وێنە پییێرس فەیلەسووفی ئەمریکی ئەم ڕەوتەی گرتەبەر. بۆ پێناسەی هەر چەمکێک، سەرنجی دایە بەکارهێنانەکانی و گوتی کە دەشێ هەر چەمکێک بگێڕینەوە سەر زمانی کردەوە و تاقیکارییەکانی. سەرەتا پییێرس زۆر ناسراو نەبوو تا ئەوەی کە ویلیام جیمز، تیورییەکەی ئەوی بە ناوی پراگماتیزم گشتی کرد و پەرەی پێ دا. جیمز لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە نەتەنیا چەمکەکان بەڵکو تەنانەت ڕاستی ئەندێشەکانیش دەشێ لە تەرازووی کردەوەدا هەڵسەنگێنرێن (پییرس بۆ نیشاندانی جیاوازی لە نێوان بیری خۆی و بیری جیمزدا، ئەندێشەکەی خۆی ناونا پراگماتیسیزم pragmaticismتا لە -prag matism جیا بکرێتەوە). بەشێوەیەکی ڕێکوپێکتر ئەم چۆنیەتییە لە جۆن دیوییدا دەبینین کە لەپشت بەستن بە کردەوە و ڕاستی بەکردەوەدا هەموو شتەکان بە بارودۆخەوە (situation) دەبەستێتەوە، واتە دەڵێ فەیلەسووفەکان لەبارەی چەمکە زۆر گشتییەکانەوە قسەدەکەن، کەچی دەشێ لەسەر مرۆڤی دیاری کراو، کۆمەڵگای دیاری کراو و بارودۆخی دیاری کراو قسە بکرێ. ئێمە هەمیشە لە بارودۆخی تایبەتداین و فەلسەفە دەبێ بتوانێ ژیانی ئێرە و هەنووکەییمان باشتر بکات. واتە پشت بەستنە بە ئێرە و هەنووکە و ئەمە لەو ڕوانینە زۆر گشتییە جیاوازە کە جاروبار بە جێگەیەکمان دەگەیەنێ کە تەنانەت بۆ سارتر لە زەمانمان دەبات و بە ڕاستی نازانین. لە ڕوانگەی دیوییەوە، هزر هەڵقوڵێوی بارودۆخی تایبەتی ئێمەیە، واتە ڕەنگدانەوەی ئەم بارودۆخەیە. ئەو هزرەی کە ڕەنگدانەوەی بارودۆخ و بەستراوە بەوەوە نەبێ، بە وتەی دیوی لە ڕاستیدا هزر و تێفکرین نییە. ئەم ڕوانگەیە، دروست لە بەرانبەر ڕوانگە و ئەندێشەی کەسانێکی وەکو پارمیند و ئێسپینۆزادا دەوەستێ کە لە بوونی جاویدانی و سارتر لە زەمان دەدوێ. لێرەدا قسە لەسەر بوون نییە، قسە لەسەر پایەدارێکی دیاریکراوە: پایەدارێک کە هەمیشە لە بارودۆخە تایبەتەکاندایە. مرۆڤ هەموو کات لەگەڵ پرسیارگەلێک ڕووبەڕوو دەبێتەوە، وەڵامیان پێ دەداتەوە، هەروەها سوودمەند بوونە کە بایەخی

پرسیارەکانی ئەو دیاری دەکات، ئەگەر توانی کێشەکان چارەسەر بکات، ئەو وەڵام و هزرە دروستە و ئەگەریش نەیتوانی، ئەوە نادروستە. بەم جۆرە ئەو بیروڕایەی کە پییێرس، تەنیا بۆ پێناسەی چەمکەکان بەکاری برد، جیمز پەرەی پێ دا و لە بوارەکانی ئایینی و مۆراڵدا بەکاری برد و دیویش لەژێر نەخشی پەروەردە و فێرکردن و فەلسەفەی سیاسی و بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکاندا بەکاری هێنا.

لەلایەکی ترەوە، هەر وەکو گوتمان، کاری کەسانێکی وەکو بێرتراند ڕاسل بزاڤێکی نوێی بەدیهێنا و وێنەیەکی تازەی لە فەلسەفە خوڵقاند. ئەمانیش هەر وەکو پییێرس پشتیان بە پێناسەی چەمکەکانەوە بەست و هەرچەند لە ڕێی گێڕانەوە، یان بۆ حاڵەتی چۆنیەتییەکانی ئەزموونی ئەو کارەیان کرد، بەڵام هەموویان دژ بە میتافیزیک نین، بەڵکو لەسەر ئەو بڕوایەن کە زۆرجار بیرە میتافیزیکییەکان لە تەمولێڵیدان و ئەم لێڵییەش لە زمانی ناڕێکوپێکەوە سەرچاوە دەگرێ. هەر ئەمە بوو بە هۆ کە بێرتراندراسل زمانێکی ڕێکوپێک بۆ فەلسەفە و هزر دابین بکات. مووریش هەر هەمان هەوڵی دا، بەڵام ئەو دەیەویست بە لێکدانەوەی زمانی ئاسایی ئەم کارە بکات. ڕاسێل پشت بە زمانێکی وەکو زمانی بیرکاری دەبەستێ. ئەو لە کتێبی بنەمای بیرکاریدا کە بە هاوکاری وایتهێد نووسی، هەوڵی دا وەها زمانێک وەدی بهێنێت. ڕاسل پێی وابوو کە لە ڕێی زمانی ورد و ڕێکوپێکەوە دەتوانین لە بارەی ڕاستەقینەشەوە دادوەری بکەین. واتە لە ڕاستیدا زمان وێنەیەکە لە ڕاستەقینە و تاکە گەلی زمان نیشاندەری تاکەگەلی ڕاستەقینەیە. ئەم هزرە کە بە ئەتۆمیزمی لۆژیکی ناودێر کراوە، بەتایبەت بە بڵاو کردنەوەی نامیلکەی فەلسەفی- لۆژیکی ڤیتگۆنشتاین گرینگییەکی زیاتر بە خۆیەوە دەگرێ و ڤیتگۆنێشتاین زمان بە ئاوێنەی ڕاستەقینە دێنێتە ئەژمار.

لە درێژەدا ئەم جووڵەیە بە پۆزیتڤیزمی لۆژیکی دەگات. پێشڕەوانی پۆزیتیویسمی لۆژیکی سەرەڕای ئەوەی کە دڵ لە دوای ئەندێشەکانی ڕاسل و ڤیتگۆنشتاین بوون، بەڵام بەڕادەی ڕاسل سەرنجی لایەنەکانی تر، تەنانەت میتافیزیکیان نەدا. ئەوانە لەسەر ئەم بڕوایە بوون کە تەنیا زانست دەتوانێ

ئەندێشەی نوێمان پێ ببەخشێ. فەلسەفە بابەتێکی بۆ بیرلێکردنەوە نییە. کە بابەتێکیشی ببێ، بابەتێکی ڕاستەکی نییە. زانستە کە دەپەرژێتە سەر تاووتوکردنی جیهانی ڕاستەکی و بابەتگەلی ڕاستەکی، ئەگەر فەلسەفە شتێکی بۆ تاووتوکردن ببێ، ئەوە زمانە و بژارەکانی. ئەوانە هەوڵی ئەوەیان دا کە پێوەرێک بدۆزنەوە کە بتوانێ میتافیزیک لە گۆڕەپانی ناسین وەدەربنێ و تەنیا دادوەرییە زانستییەکان بە دادوەری ڕێکوپێک بزانێ. لە ئاکامی ئەو هەوڵەدا بوو کە بەبنەمای هەڵسەنگاندن گەیشتن کە ڕواڵەتە سادەکەی بەم جۆرەیە کە هەر بژارەیەکی واتادار، یان شیکارانەیە، یان داڕشتەیی. ئەگەر شیکارانە بێت لە جۆری لۆژیک و بیرکارییە و تەنیا بە پشت بەستن بە بنەماکانی ئەندێشە دەتوانین پەی بە هەڵە، یان دروست بوونی بەرین و ئەگەریش داڕشتەیی بێ دەشێ بتوانین لە ڕێی تاووتوی ئەزموونییەوە پەسندی بکەین. بژارەیەک کە لەم دوانە بەدەر بێت، لە ڕوانگەی ئەم فەیلەسووفانەوە بێ واتایە. بەم شێوەیە نەتەنیا میتافیزیک، بەڵکو زۆربەی لایەنەکانی فەرهەنگی ئینسانی، کە لەم ڕوانگەوە سەیری کرا بێ واتا دەبێت. هەڵبەت گۆڕانی ئەم تیورییە و سەرنجی زۆری فەیلەسووفەکان نیشانی دا کە ئەم چۆنیەتییە بەم ساکارییەش نەبوو کە بیری لێ دەکراوە، تەنانەت هەر ئەم بنەمای هەڵسەنگاندنگرە بە بنەمای هەڵسەنگاندنگر هەڵناسەنگێنرێ. بەهەرحاڵ، وێنەیەک کە لێرەدا لە فەلسەفە هەمانە ئەوەیە کە فەلسەفە بوارێکی بۆ ناسین و دادوەری نییە و ئیشی ئەو تەنیا لێکۆڵینەوەی چەمکەکانە و هەڵسەنگاندنی بژارە زانستییەکانە و بەس.

ڕەوتێکی تر کە ڕوخسارێکی جیاوازمان لە فەلسەفە نیشان دەدا، فەلسەفەی هەستییە کە هەر وەکو ئاماژەی پێکرا بە جۆرێک کییرکگارد دەستپێکەری بووە. کییرکگارد پشتی بە تاکەوە دەبەستێ. ئەویش پشتی بە ڕاستەقینەوە بەستووە، بەڵام ئەو ڕاستەقینەیەی کە ئەو سەرنجی داوەتێ، تاکی مرۆڤ و ئەزموونە قووڵەکانی مرۆڤە و ئەمەش شتێکە کە بە وتەی ئەو لە سیستمدا ناگونجێ. لەم ڕووەوە بوونی خودی کییرکگارد حاشالێکەری لە سیستمی هیگڵە، چونکە سیستم وا دەخوازێ کە تاک ببێتە پاژێک لە پاژە گشتییەکان و لە نێویاندا ون و فەنابێت. لە ئەندێشەی کییرکگارددا جیا لەوەی کە پشت بە دەربڕینێکی عەقڵانی نەبەستراوە، بەڵکو پشت بەو شتانە بەستراوە کە بەڕێکوپێکی دەرنابڕدرێن، چونکە ناچنە چوارچێوەی چەمکەوە. بەڵام سەرەڕای ئەوەی کە لە چوارچێوەی چەمکەکاندا جێ ناگرن، تاقیکردنەوەیان لە ژیاندا دەڕەخسێ و گرینگترین شتەکان بۆ مرۆڤ لە گرینگترین ساتەکانیدا، هەر ئەم تاقیکردنەوانەن، هەر بۆیە ئەو فەیلەسووفانەی کە پشتیان بە زانستەوە دەبەستن، لە سەر ڕاستەقینە و ئەزموون جەخت دەکەنەوە، لە فەلسەفەی هەستیشدا هەر بەم جۆرەیە، بەڵام بەم جیاوازییە بنەڕەتییەوە کە لێرەدا قسە لە سەر هەرجۆرە ئەزموونێک نییە، بەڵکو لە سەر ئەزموونە قووڵەکانی هەستی شێوەیە. سەرەتا ئەم چۆنیەتییە لە نیتشەدا دەبینین. نیتشە ئەو کەسەیە کە وێنەی فەلسەفە بە یەکجاری دەگۆڕێ، چونکە فەلسەفە وەک لایەنێکی ژیان و وەکو ژیوەر دەبینێ. لەم ڕوانگەیەوە فەلسەفە زۆر لە فێرکردنەکانی قوتابخانە و زانستگا سارتر دەنوێنێ، چونکە پشت بە زانستی گشتی نابەستێ، بەڵکو پشتی بە بایەخەکان وتاک و ژیان دەبەستێ.

هەر بە سەرنجدان بەم خاڵەیە کە دەتوانین تێبگەین چۆن دەکرێ یاسپرێس کەسانێکی وەکو نیتشە و کییرکگارد لە ڕاستاییەکدا ببینێ کە لە ڕوانگەیەکەوە لە بەرانبەر یەکدا وەستاون، واتە ئەو کەسەی کە گوتوویەتی «خودا مردووە» و ئەو کەسەی کە گوتوویەتی من تەنیا ئەوکات بوونم هەیە کە ڕووبەڕووی «ئەویدی ڕەها» واتە خودا ڕاوەستابم.

سەرەڕای ئەم جیاوازییە گەورە و ئاشکرایە، لە ڕوانگەی یاسپرێسەوە دووشتی هاوێرن و وێکچوونیان لەوەدایە کە پشت بە ژیان و تاقیکردنەوە قووڵەکانی مرۆڤی خاوەن هەستییەوە دەبەستن. هەر ئەم پشت بەستنە، خاڵی بنەڕەتی فەلسەفەی هەستییە کە بەڕای من یاسپرێس باشترین نوێنەری ئەم فەلسەفە لە سەدەی بیستەمدایە. ئێمە هایدگەریشمان هەیە، بەڵام هەر وەکو بێردیایۆفیش دەڵێ: هایدگەر لەگەڵ جۆرێک لە بوونناسیدا سەر و کاری هەیە – ئەو بوونەی کە هادیگەر بە دوایدا وێڵە، لە ڕوانگەی مرۆڤی خاوەن هەستییەوە دەبینرێ – هەر بۆیە ئەم وتارە بە ئاماژە کردن بە

یاسپرێس کۆتایی پێ دێنین.

بیری یاسپرێس لە لایەکەوە لە بواری کاری کانت-دایە و لە لایەکی تریشەوە لە بواری ڕوانینی دوو فەیلەسووفی هاوێر واتە کییرکگارد و نیتشە-دایە. یاسپرێس لە سێ تاقیکاری قووڵ و بنەڕەتی دەدوێ. ئەو تاقیکاریبیانەی کە لەواندا بە دوای خۆمان و جیهان و خودادا دەگەڕێین، بەڵام ئاکامی هەموویان شکستە و ئەم خاڵە هەمان شتە کە کانت بە زمانێکی تر لێی دەدوێ: ناسینی خودا و جیهان و خود بۆ ئێمە نالوێ. یاسپرێس دەڵێ: تەنانەت وێناکردنی ئەمانەشمان بۆ نالوێ. ئەم شتانە ناکرێنە بابەت، هەر بۆیە ڕوانینێک کە زانایان و زانستەکان بە ئێمەی دەدەن، زۆرجار سەر لێشێوێنەرن، چونکە زۆر جار دروستکەری ئەم گومانەن کە زانست دەتوانێ هەم لە مەڕ جیهان و هەم لە مەڕ «خود» بە ناسینی تەواو بگات و جەوهەری ئەمانە بناسێ، واتە بەو شتە بگات کە فەیلەسووفە سوننەتییەکان بە میتودی عەقڵانی لە دوای وێڵ بوون و ئەمە ئەو شتەیە کە یاسپرێس بە خورافاتی زانستی ناودێری دەکات، واتە شتێک لە زانست خواستن کە لە توانایی ئەو بەدەرە. هەر لە بەر ئەمەیە کە دەڵێ زانینی شتگەلێک لە مەڕ جیهان و خود ناسینی جیهان و خود نییە.

کە دەڕوانینە کانت، فەیلەسوفێک دەبینین کە هێشتا لە چاوی زانستگاوە دەڕوانێتە جیهان، بەڵام کە دەگەینە یاسپرێس لە سۆنگەی کەسگەلێکی وەکو کییرکگارد و نیتشەوە لەگەڵ کەسێکدا ڕووبەڕوو دەبییەوە کە هەموو ئەندێشەکانی لە تاقیکارییەکانی ژیانەوە هەڵدەقوڵێ. ئەو شکستەی کە باسیشی لێدەکات هەر لەم تاقیکاربییانەوەیە، تاقیکاری ڕاچڵەکێنەر. هەر کەس لەو تاقیکارییە بێ بەش بێت لە بێ ئاگاییدا بەسەر دەبات، هەر بۆیە تاقیکاری شکست کۆتایی ڕێگا نییە، بەڵکو دەسپێکی لەخەو ڕاپەڕین و بەخۆداهاتنەوەیە. ئەمە تەنیا تایبەت بە شکست نییە، بەڵکو هەموو دۆخە سامانییەکان بەم جۆرەن. دۆخگەلی وەک ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ مەرگ و ڕەنج و عەشق، لە وەها دۆخێکدایە کە هەستی دەپشکوێی و ئێمە خۆمان دەدۆزینەوە و تێدەگەین کە لە ڕاستیدا کێین.

یاسپرێس لە یەکێک نووسراوەکانیدا بە ناوی ئاوەز و هەستی، کە پشت بە ئاوەز و هەستی دەبەستێ، دەڵێ ئەم دوو چەمکە یەکیان هی کانتە و ئەوی تر هی کییرگاردە. کانت ئاوەزی هەڵسەنگاند و وێڕای ڕەخنە لێ گرتنی، بە بەرزترین توانایی ئێمەی لە قەڵەم داو کییرگاردیش سەرنجی ئێمەی بۆ لای قووڵایی هەستی ڕاکێشا. ئەم دووانە لە بەرانبەرییەکدا نین. ئەو ئاوەزەی کە لە هەستییەوە وزە وەرنەگرێ، خاوەن هێز نییە و ئەو هەستییەش کە بەتیشکی ئاوەز ڕوون نەبێتەوە بەرەو لارێ دەچێ، هەر بۆیە مرۆڤی ڕەسەن و فەیلەسووف لە ڕوانگەی یاسپرێسەوە کەسێکە کە لە لایەکەوە سنووری ئاوەز دەناسێ و لە لایەکی تریشەوە حاشای لێ ناکا، بەڵکو دەیکاتە ڕێ پیشاندەری خۆی. ئەو خاڵەی کە یاسپرێس جەختی لە سەر دەکاتەوە ئەوەیە کە دەشێ لە هەستیدا سۆراغی بنەما و هەوڵەکانی ئاوەز بگیرێ، چونکە ئەو وزەیەی کە ئاوەزی لێوە سەرچاوە دەگرێ، هەستییە، ئەمەش واتای ئەم وتەیەی ئەوە کە دەڵێ: کانت ئەو هەمووە لە سەر ئاوەز دوا، بەڵام پەی بەم خاڵە نەبرد کە ئاوەز بە واتایەک ، هەمان عەشقە.

هەر وەک فەیلەسووفەکانی تری هەستی، یاسپرێسیش زیاتر لەوەی کە لەسەر فەلسەفە بدوێ، لە بە فەلسەفەکردن دواوە و فەلسەفە زیاتر لەوەی کە سیستمێکی ئاوەزمەندانە لە زانستی گشتی بێت، لایەن و ڕواڵەتێکە لە ساتەکانی بێداری و تژی بوون. کاری ڕاستەقینەشی هەمان ڕۆشنگەری و لە خەو ڕاپەڕاندنە. بە فەلسەفەکردن لە ڕێدا بوونە و فەلسەفە هەمووکات لە ڕێدایە.

سەرچاوە:

کتێبی «گفتارهایی در فلسفه و فلسفەی تربیت»، د. میر عبدالحسین نقیب زاده - کتابخانەی طهوری - تهران ١٣٧٧.